

Vývoj socialismu v Československu a osudy marxisticko-leninské sociologie jsou mnohostranně proltnuty. Podstatnou skutečností je to, že rozvoj marxisticko-leninské sociologie do současné rozvětvené podoby je bez spojitosti s procesem budování socialismu nemyslitelný. Skromné počátky marxisticko-leninské sociologie v předválečném období tvoří jen jeden ze základních kamenů, na nichž mohla vyrůst dnešní rozlehlá stavba této vědy. Výsledky by ovšem bývaly ještě pronikavější, kdyby vývoj sociologie neprovázely různé subjektivní omyly jak v sociologii samé, tak také ve vytváření podmínek pro její rozvoj.

Rozvoj a socialistické přeměny sociologie zaznamenáváme již na samém počátku národní a demokratické revoluce a v procesu jejího přerůstání v revoluci socialistickou. Je to období, kdy je vyzdvížen a široce popularizován historicko-materialistický základ marxistické sociologie například v pracích a v celkovém působení Ludvíka Svobody, Ladislava Štolla, Ladislava Szántó, Andreje Siráckého a jiných předních marxistických teoretiků, kdy dochází k prudkým střetům a konfrontacím idealistických a pozitivistických koncepcí sociologie s marxistickou filozofií a sociologií v tisku, při vědeckých diskusích i ve výuce na vysokých školách. Spory v ideologické sféře reflektují tehdejší složité třídní a politické poměry. Současně je to období, v němž se objevují pokusy postavit sociologii do služeb praktických přeměn ekonomického a společenského života, v němž se tedy počíná uplatňovat aplikovaná sociologie a vyvíjí se, transformují anebo vznikají odvětvové sociologie. Mezi nimi z řady příčin zaujímá v té době přední místo sociologie podniku a aplikovaný sociologický výzkum v průmyslu. Pro svoji spjatost s životem byla sociologie podniku ve svém pohledu na strukturu a funkce podniku progresivní a nejméně podléhala politickým a ideologickým omylům.

Materiální i politickou základnou, z níž začaly vyrůstat nové, socialistickým potřebám odpovídající koncepce sociologie podniku, byla revoluční přeměna vlastnických poměrů, k níž došlo po druhé světové válce formou znárodnění průmyslu, bank a pojišťoven. Linie na odstranění kapitalistického vlastnictví rozhodující části československého průmyslu a na zavedení jeho celospolečenského vlastnictví byla stanovena již v Košickém vládním programu formulací požadavku „postaviti celý peněžní a úvěrový systém, klíčové podniky průmyslové i pojišťovnictví, přírodní a energetické zdroje pod všeobecné státní vedení a do služeb znovuvýstavby národního hospodářství a znovuoživení výroby a obchodu.“ Byl to požadavek, za nějž se postavila většina socialistických sil sdružených v Národní frontě a nejdůsledněji Komunistická strana Československa.

Prvním krokem, který vedl k realizaci uvedeného článku Košického vládního programu a který současně představoval počáteční moment pozdějších rozsáhlých aplikací sociologie v průmyslové oblasti, bylo zřízení národních správ. Národní správy vedly k tomu, že majetek (průmyslový podnik, řemeslnická výroba) byl odňat z dispozice vlastníka a k hospodaření s tímto majetkem byl státními orgány dosazen národní správce nebo národní správa. K zřízení ná-

rodních správ došlo dekretem prezidenta republiky ze dne 19. 5. 1945 č. 5 Sb. o neplatnosti některých majetkoprávních jednání z doby nesvobody a o národní správě majetkových hodnot Němců, Maďarů, zrádců a kolaborantů a některých organizací a ústavů.

Zásady a rozsah vlastního znárodnění byly určeny dekretem prezidenta republiky č. 100—103 Sb. ze dne 24. 10. 1945. Znárodnění se provedlo ke dni vyhlášení, jímž byl 27. 10. 1945. Již dříve — ke dni 11. 8. 1945 — byl dekretem prezidenta republiky č. 50 Sb. znárodněn filmový průmysl. Důležitou zásadou znárodnění bylo to, že ode dne platnosti dekretů mohl nadále v hlavních odvětvích a oborech zřizovat nové podniky pouze stát. Šlo o doly, hutě a válcovny, železářský a zbrojní průmysl, energetický průmysl, výrobu cementu, celulózy, o cukrovary, lihovary a některé další. Tím bylo zabráněno možnosti znovuoživení kapitalistického podnikání v rozhodujících odvětvích a oborech. Rozsah znárodnění byl takovýto:

Doly	100 ‰
Energetika	99 ‰
Chemie	77 ‰
Kovodělný průmysl	73 ‰
Výroba železa	100 ‰
Lihovary	100 ‰
Cukrovary	79 ‰
Dřevozpracující průmysl	100 ‰
Výroba papíru	69 ‰ atd.

Celkem pracovalo ve znárodněných podnicích 62 ‰ všech pracovníků průmyslu.

Znárodněním průmyslu se zásadně změnila jeho institucionální a organizační podoba. Novými ekonomickými institucemi a organizačními buňkami celé tehdejší průmyslové organizace se staly národní podniky, v jejichž čele stála generální (na Slovensku oblastní) ředitelství, která měla rovněž právní postavení národních podniků. Ze sociologického hlediska šlo jednak o konkrétní potvrzení poznatku, že společenský systém se vyvíjí mimo jiné jako soustava institucí a že povaha institucí odpovídá historickým společenským potřebám, jednak se v podobě podniků pod národní správou a později hlavně v podobě národních podniků objevil objekt, který se dostal do popředí sociologického zájmu a studia.

Podnik byl samozřejmě již mnohem dříve studován národohospodářsky a sociologicky. Jako ekonomickému a společenskému útvaru mu věnovala již v devatenáctém a na počátku dvacátého století pozornost německá sociologie a národohospodářská věda, zejména Werner Sombart, Gustav Schmoller a Max Weber. Kapitalistický podnik byl ve své třídní organizační podobě přesně definován Karlem Marxem v I. díle *Kapitálu*, kde byl rovněž podrobně prozkoumán jeho výrobně technický subsystém z hlediska vlivu na lidského činitele-proletáře.

Znárodněný československý podnik však vyvolal zájem sociologie hlavně také proto, že došlo k transformování jeho funkcí, a dokonce ke vzniku funkcí nových. Dosud převládající výrobní funkce podniků byly doplněny o funkce politické a sociální. Toto rozšíření spektra podnikových funkcí bylo několik let po druhé světové válce vyjádřeno v zákonné normě formulací, že posláním národních podniků je:

— přispívat výrobou k vzestupu národního bohatství,

- přispívat ke zvyšování hmotné a kulturní úrovně pracujících,
- přispívat k upevnění moci pracujícího lidu. (1)

Vedle dřívějšího označování pracujících v podniku jako „osazenstvo“, „zaměstnanci“ apod. se stále častěji prosazoval pojem „kolektiv pracujících“. Také tato terminologická transmutace je charakteristická pro tehdejší přeměny sociologického přístupu k podniku.

Obrácení pozornosti sociologie k národnímu podniku mělo v rámci zmíněných globálních příčin řadu důvodů dílčích. V průběhu války a v jejím závěru se formoval komplex specifických politických, ekonomických a sociálních procesů, bez jejichž identifikace nelze do hloubky pochopit přelom v sociologickém nazírání na podnik. Tyto procesy se zvláště výrazně odrážely v národních podnicích a velmi nápadně a názorně se zde koncentrovaly. Patřily k nim mimo jiné:

1. *Proces přeměn společenského vědomí, týkající se vztahu k dřívějšímu společensko-ekonomickému uspořádání Československé republiky.* Politika nejreakčnějších složek buržoazie se již před Mnichovem a za války natolik zprofanovala, že návrat k předválečným pořádkům se stal nemyslitelný. Právě podniky pod národní správou a znárodněné podniky se staly hlavním představitelem a oporou nových pořádků. Již před znárodněním zde probíhal boj proti těm členům vedení podniků, kteří spolupracovali s Němci a prováděli protidělnickou sociální politiku. Koneckonců jedním z kritérií dosazování národních správ se staly protesty dělnictva proti dřívějšímu asociálnímu nebo kolaborantskému vedení, vyjadřované stávkami.

Zejména ve velkých národních podnicích s koncernovými nebo trustovými formami organizace se dělníci a ostatní pracující na konkrétních odhaleních přesvědčovali o spojení průmyslového a finančního kapitálu, o neomezené ekonomické a politické moci finanční oligarchie a o její cílevědomé spolupráci s fašistickým Německem, která za války vedla k bezohlednému plundrování podnikového hospodářství.

Personifikovaným symbolem tohoto stavu se stal dřívější generální ředitel Živnobanky Preis, jehož role byla v poválečné éře podrobně demaskována. Dělníci se z tisku a publikací dozvídali, že československý ministr financí často pokorně čekával v předpokoji dr. Preise na slyšení ve věci různých finančních transakcí a úvěrů — mimo jiné na gáže veřejných zaměstnanců.

Vzorem nového politického a hospodářského uspořádání se stal SSSR, jehož rozhodující role v protifašistickém boji byla pracujícími všeobecně uznávána a jehož autorita neobyčejně vzrostla. V národních podnicích byla v té souvislosti diskutována i otázka vnějších ekonomických vztahů našeho průmyslu. Prozápadni politické orientaci buržoazní republiky odpovídaly také ekonomické vztahy na západní kapitalistické trhy. Před válkou se na československém zahraničním obchodě nejvíce podílelo Německo (15,5 % dovozu a 13,7 % vývozu), USA (8,7 % dovozu a 9,3 % vývozu), Velká Británie (6,3 % dovozu a 8,7 % vývozu) atd. Naproti tomu činila v r. 1937 hodnota dovozu ze SSSR 1,1 % a vývozu 0,8 %. Nejen vedoucí pracovníci našeho znárodněného průmyslu, ale také pracovní kolektivy si uvědomovaly, že tento stav se musí zásadně změnit, mají-li být zachovány a dále rozvíjeny nové ekonomické a společenské struktury.

2. *Proces formování národních podniků jako středisek politické aktivity.* Komunistická strana Československa prosadila existenci podnikových a zá-

(1) Zákon č. 103 z 13. července 1950 o národních podnicích průmyslových.

vodních politických organizací. V národních podnicích se počaly utvářet soustavy společenských vztahů, podmíněných politickou příslušností k různým stranám Národní fronty. Nešlo jen o politická partnerství mezi upřímně smýšlejícími socialisty ze sociálně demokratické levice a revolučními marxisty-leninovci, ale rovněž o politicky podmíněné podnikové konflikty s buržoazně demokraticky smýšlejícími členy národně socialistické strany i dalších k pravici tihnoucích politických stran československého státu. Tyto konflikty se týkaly nejen všeobecně politických otázek, ale politicky významných problémů podnikového života, jako byly otázky ekonomické, organizační a zejména kádrové a personální. V posledně jmenované oblasti se v podnicích vedl v pravém slova smyslu mocenský boj.

3. *Proces přeměn v postavení a společenském vlivu dělnické třídy, jako nej důležitější makroskupiny v národních podnicích.* Dělnická třída s ostatními složkami pracujících získala významný podíl na řízení národních podniků prostřednictvím závodních rad a odborových organizací. Tam, kde šlo o vyhrcované vnitropodnikové politické konflikty, často v poslední instanci rozhodovala síla dělnické třídy, připravené k bezprostřední akci. Nejprůkaznější byla jednoznačná vystoupení dělnických mas v Únoru 1948 a zástupců závodních rad na celostátním sjezdu, kde se rozhodovalo o další etapě znárodnění. Pozoruhodným jevem nejen politickým, ale také sociologickým bylo to, že do profesionálních řídicích orgánů ve znárodněných průmyslových podnicích výrazněji počal pronikat dělnický element. Jestliže K. Marx poukazoval v I. díle *Kapitálu* na to, že „jako potřebuje armáda hierarchii vojenských velitelů, právě tak potřebuje masa dělníků, spojená společnou prací pod velením téhož kapitálu, průmyslově vyšší důstojníky (ředitele, managers) a poddůstojníky (mistry, foremen, overlookers, contremaîtres), kteří během pracovního procesu rozkazují ve jménu kapitálu“ [Marx 1953 : 357], pak zkušenosti národních podniků ukázaly, že v systému směřujícím k socialismu objektivně nutná řídicí hierarchie mění svůj třídní charakter a „rozkazuje ve jménu dělnické třídy“.

Změna v postavení a společenské prestiži dělnické třídy se počala projevovat také v postupných přeměnách společenského hodnocení fyzické práce. Sice s obtížemi, ale nezvratně byl překonáván předsudek o fyzické práci jako méněcenné pracovní činnosti.

4. *Procesy mobility v dělnické třídě a ostatních vrstvách pracujících a všeobecné procesy reprodukce pracovních sil.* Tato problematika byla pro národní podniky ožehavá z několika důvodů. Za války se počet zaměstnanců v průmyslu mimo jiné vlivem totálního nasazování pracovníků silně zvětšoval. Odhaduje se, že přírůstek činil 300.000 lidí. Z válečných potřeb vyplynulo, že zvláště znatelný byl vzestup pracovníků v průmyslu železa a kovů. V r. 1939 zde bylo zaměstnáno 200.000 lidí, ale v březnu 1945 již 470.000 osob. Po válce většina totálně nasazených osob z průmyslu odcházela. Úbytek činil přibližně 250.000 osob. Také odsun Němců, kteří byli aktivními přívrženci hitlerismu a podíleli se na rozvratu předmnichovského Československa, vedl k jistému úbytku pracovních sil v průmyslu, i když plnění poválečných úkolů obnovy národního hospodářství výrazněji neovlivnil. Jiným problémem byla nerovnoměrnost ve struktuře zaměstnanosti v Českých zemích a na Slovensku. V Českých zemích bylo v průmyslu zaměstnáno 805.000 lidí, tj. 9,9 % celkového počtu obyvatelstva těchto zemí. Na Slovensku to bylo jen 118.000 osob, tj. 3,4 % obyvatelstva. Nevyhovovala ani kvalifikační úroveň dělnictva i jiných složek pracovních kolektivů. Proporce mezi dělníky a administrativními pracovníky se jevila rovněž jako neuspokojivá. Za této situace se řízení mobility

a reprodukce pracovních sil stalo jedním z hlavních problémů. V oblasti reprodukce kvalifikované pracovní síly se otevřené problémy řešily hlavně na podnikové úrovni. V soustavě podnikového školení nabývala stále většího významu výchova pracujícího dorostu — nové směny dělnické třídy.

5. *Procesy odměňování za práci musely být ve znárodněném průmyslu koncepcně řízeny jak z výrobních, tak sociálních důvodů.* Řešení této problematiky bylo nezbytné pro zajištění obnovy národního hospodářství a jeho další dynamiky a bylo rovněž významné pro další politický vývoj. Dědictví předchozí éry, jak předválečné, tak válečné, bylo ve mzdové oblasti tíživé. Přitom nešlo o izolovaný problém, ale otázky odměňování souvisely s otázkami měnovými, cenovými, zásobovacími a dalšími. Mzdová soustava musela být stanovena tak, aby to odpovídalo novému postavení dělnické třídy. Bylo nutno propojit hlediska ekonomická, politická a sociální, což je významné nejen pro aktuální stav společenského systému, ale také pro jeho další vývoj.

Možnost provádění mzdových úprav závisela v prvé řadě na obnově měnové situace. Hitlerovci zde provedli taková opatření, aby také tímto nástrojem bylo podpořeno poddanské a nerovnoprávné postavení českých zemí. Ihned 15. 3. 1939 vydali nařízení, že marka je zákonným platidlem vedle koruny. Poměr těchto měn byl stanoven 1:10. Vzájemné kupní síle však odpovídal spíše poměr 1:5. V nevýhodném poměru pro české platidlo Němci nakupovali nejen spotřební zboží, ale také suroviny a jiné výrobní potřeby a již tímto způsobem drancovali naše národní hospodářství. Také náš zahraniční obchod sloužil pomocí clearingového mechanismu k naplňování říšské pokladny. Z daňových zdrojů našeho národního důchodu plynul do nacistické pokladny tzv. matrikulární příspěvek, jehož hodnota dosahovala miliardových hodnot.

Po skončení války musely být také odstraněny, resp. sjednoceny čtyři měny, které obíhaly na dřívějším československém území — koruna, marka, slovenská koruna a pengö. Současně bylo nutno redukovat oběživo, jehož nadměrné množství nebylo kryto zbožím. Rovněž ceny musely být přebudovány. Ceny měly stoupnout v průměru na index 300 oproti předválečné době. Jen za těchto předpokladů bylo možno vytvořit mzdovou soustavu motivující, která by současně plnila sociální strukturotvorné cíle (zvýšení přitažlivosti dělnických profesí, změna početních vztahů mezi dělníky a úředníky) a cíle politické.

Vlastní mzdová soustava měla zvýhodnit platy těch kategorií zaměstnanců, u nichž hitlerovci záměrně udržovali nízkou úroveň, jako byli horníci, stavební a zemědělství dělníci apod., dále měla přispět k zrovnoprávnění žen a nižší mzdy řady kategorií pomocných pracovníků měly být posunuty blíže ke mzdám kvalifikovaných pracovníků. Mzdy měly lépe ohodnotit i práci mládeže, zlepšit tak její postavení v soustavě společenských vztahů a zvýšit její pracovní aktivitu.

Předpokládané cíle mzdových úprav byly v zásadě splněny. Jestliže v r. 1937 mělo roční mzdu do 3000 Kč 23 % dělníků, v r. 1948 mělo srovnatelnou mzdu (9000 Kčs — index 300) jen 7,3 %. Naproti tomu do nejvyšší mzdové kategorie nad 12.000 ročně patřilo v r. 1937 11 % dělníků a v roce 1948 (nad 36.000 — index 300) 51,6 % dělníků. Ještě výraznější změny v obdobném směru prodělaly mzdy dělnic [Kliment, Zápotocký 1949 : 42, 43].

Spolu se mzdovými otázkami byly provedeny úpravy v invalidních a starobních důchodech a kardinálně řešena otázka národního pojištění vůbec.

6. *Procesy rozvoje pracovních a životních podmínek pracovních kolektivů národních podniků probíhaly v etapě prvních revolučních změn vlastnických poměrů zvláště intenzivně.* Velkou pozornost upoutávaly hygienické poměry

na pracovištích a zdravotní stav dělnictva. V oblasti životních podmínek se velická pozornost věnovala bydlení. Nový světonázorový pohled do této problematiky pronikal tím, že se hledaly nové, socialistické formy bydlení a vůbec životního stylu a že došlo k pokusům realizovat některé předválečné ideje levicových architektů. Nemenší péče se věnovala stravování a rekreaci. Velké národní podniky získávaly pro své pracující první rekreační objekty v místech, která byla v předválečné době vyhrazena převážně příslušníkům vládnoucích tříd a vrstev kapitalistické soustavy (Krkonose, Beskydy, Vysoké Tatry atd.).

Netrpělivá snaha odstranit co nejrychleji všechny nespravedlnosti v sociální sféře přežívající z kapitalismu vedla někdy k velkorysosti, která neodpovídala ekonomickým možnostem. Otevřeně na to upozorňoval A. Zápotocký: „V poslední době byl zde na návštěvě předseda Mezinárodního úřadu práce Američan Morse. Netajil se obdivem a uznáním pro naše sociální vymoženosti. Soudruzi, neváhám říci, že na poli sociální politiky jsme udělali víc, než to často odpovídalo našim výrobním, hospodářským a finančním možnostem“ [Kliment, Zápotocký 1949 : 63].

Toto ekonomické myšlení v sociální politice mělo ještě druhou stránku. Plněním sociálních funkcí národních podniků neměly být řešeny sociální problémy jen z aktuálního a krátkodobého hlediska, ale měla jím být zvýšena funkční efektivnost podnikových systémů. Zvýšení této efektivnosti se jevilo jako jeden z nejdůležitějších úkolů nejen ekonomických, ale také politických, protože jen tak mohla být prokázána převaha podniků znárodněných nad kapitalistickými: „Musíme nyní dělat především jen ta sociální opatření, která podporují růst produktivity práce“ [Kliment, Zápotocký 1949 : 64].

7. *Procesy přeměn v kulturní úrovni dělnické třídy a v jejím vztahu ke kultuře vůbec se také počaly rozvíjet především ve znárodněných podnicích.* Dělnická třída se stávala přímo středobodem kulturní politiky. Bylo to patrné nejen na dramaturgii divadel a filmu, ale také na aktivní práci s dělnickým publikem. Tuto práci po vzájemné dohodě s kulturními institucemi organizovaly národní podniky. Například divadlo E. F. Buriana pořádalo předpremiéry pro pracující z národních podniků s diskusemi o shlednutém představení. Vystoupení umělců byla někdy organizována přímo v továrních halách.

8. *Procesy vývoje a změn v oblasti pracovní morálky a pracovní iniciativy byly v národních podnicích pro svůj úzký vztah k výrobním a sociálním úkolům sledovány velmi pečlivě.* Brzy po nastolení národních správ došlo k prvním pokusům o aplikaci sovětských zkušeností se socialistickým soutěžením. Velmi populárním se stávalo stachanovské hnutí, které, žel, nebylo dostatečně pochopeno v tom, že rekordní výkony nezbytně vyžadují provedení technicko-organizačních opatření. Ve vedení národních podniků se vymýšlely různé bodovací systémy pro měření výsledků socialistického soutěžení, které však někdy nabývaly charakteru administrativních opatření shora.

Oblast pracovní morálky, postoje k práci, pracovní iniciativy se jevila jako rozporuplná oblast společenského života. V atmosféře spojení radosti z vítězství nad fašismem s uspokojením nad revolučními přeměnami ve vlastnických vztazích a ve státní a politické soustavě, se objevovalo masové, nezištné pracovní hrdinství, jemuž je možno děkovat za rychlou obnovu válečných škod (v českých zemích činily válečné škody 45—50 % předválečných kapacit, na Slovensku 80—90 %). Válka však zanechala i opačné dědictví: návyky na „protektorátní“ pracovní morálku. V podnicích byla vysoká absence, nevyužíval se fond pracovní doby, někdy byla nad běžnou normu prodlužována dovolená. Ve třetím čtvrtletí 1948 byl počet dní odpracovaných 1 dělníkem o 27 nižší než

ve třetím čtvrtletí předcházejícího roku. Pokles využití pracovní doby v uvedených letech představoval celkovou hodnotu 6 miliard Kčs: „Bojujeme proti nepořádkům, které zde jsou, bojujeme proti starému šmelinaření, proti kapitalistickému vykořisťování, proti veškeré ne hospodárnosti, která se objevuje a také proti neorganizovanosti ve výrobě. Nesmíme si však říkat a nesmíme dělníkům namlouvat, že všechny nedostatky vězí jen v těchto příčinách. že kdyby těchto nedostatků nebylo, byly by všechny věci v pořádku. My musíme mít odvahu říci dělníkům, že to vězí také v nich, musíme zmobilizovat celou dělnickou masu, abychom tyto věci napravili a abychom je odstranili“ [Kliment, Zápotocký 1949 : 60].

O všech těchto procesech se pracující národních podniků dozvídali ze zpráv na schůzích závodních rad, stranických a odborových organizací, z denního tisku a publikací. Velmi pozorně všechny tyto jevy sledovaly závodní časopisy, jejichž vznik a šíření patřily také k pozoruhodným projevům té doby. Tyto časopisy jsou dnes jedním z cenných pramenů nejen historického, ale také sociologického studia.

Z popisu společenských přeměn, jevů a procesů, které souvisely se znárodněním československého průmyslu a se vznikem a vývojem národních podniků, je zřetelně patrné, že sociologie k nim nemohla zůstat slepá a hluchá — vždyť jde o příkladnou sociologickou problematiku. Je také zřejmé, že na vysvětlování a řešení těchto problémů se sociologie musela s objektivní historickou nutností aktivně podílet.

Jeden z tehdy aktivně působících podnikových sociologů Jaroslav Šnobl později — v r. 1967 — poukazoval ve svém příspěvku na sympoziu o dějinách československé sociologie na existenci několika center, které se jak z teoretických, tak praktických, zejména organizačně řídicích hledisek a potřeb počaly systematictěji zabývat sociologií podniku a sociálním výzkumnictvím. Uvádí, že ve Škodových závodech, n.p. působili V. Čech a E. Jukl, v Brně (se zaměřením na sociální problematiku uhelných dolů) M. Hájek, v Gottwaldově vedoucí Studijního ústavu dr. Pejchovský, na generálním ředitelství Československých hutí, n.p. sám autor zmíněného příspěvku. K sociologii a k problematice řízení sociálních procesů obracely pozornost také ústřední vědecké instituce. V Komitétu pro vědecké řízení v Praze to byl Fr. Šrogl, v Ústavu lidské práce M. Purkyňová a J. Čepelák, v Ústavu pro hospodářský a sociální výzkum J. Goldman, v sociologickém odboru Matice slovenské v Martině P. Gula. Velikou pozornost věnovaly této problematice řídicí instituce, jako generální sekretariát Hospodářské rady, ministerstvo sociální péče, ministerstvo průmyslu, ministerstvo informací, Svaz československého průmyslu a v něm jmenovitě J. Fukátko. Na sociologických pracovištích vysokých škol se sociologií podniku nejvíce zabývali brněnští sociologové v čele s I. A. Bláhou a v Praze na Vysoké škole politické a sociální Z. Ullrich. Na této škole byla sociologie silně zastoupena specializovanými předměty, jako „sociologie obecná“, „sociologický výzkum“, „sociální patologie“ a také „sociologie práce a závodu“.

O sociologii podniku a výsledcích sociologických výzkumů v národních podnicích psaly nejen odborné sociologické časopisy, jako Sociologická revue, Sociologie a sociální problémy, ale také Statistický obzor, Průmyslový věstník, Veřejné mínění, Věstník ministerstva sociální péče, Věda a život, Hutnické listy, Průmyslový průkopník (Gottwaldov), ze závodních časopisů hlavně Škodovák, Jiskra (VŽKG) a jiné. Seriózní práce na poli sociologie průmyslového podniku, zejména jejího historického vývoje ve spojitosti s revolučními přeměnami československé společnosti je bez studia těchto rozmanitých pramenů nemyslitelná. Obtížná je i bez exploatace podnikových archivů.

Změněné vlastnické vztahy v podnicích, jejich nový třídní a mocenský obsah, nové cíle a funkce znárodněných podniků se plně zrcadlily v definicích podniku formulovaných bezprostředně po znárodnění. Definiční vymezování podniku, s nímž se tehdy setkáváme nejen ve specializovaných sociologických časopisech, ale v listech (včetně závodních časopisů) pro širokou průmyslovou veřejnost a pro řídicí pracovníky, zpětně působilo na konkrétní organizační a řídicí praxi v národních podnicích.

Za charakteristické znaky podniků, s nimiž je nutno v oblasti teorie i praxe počítat, byly pokládány:

a) Komplexnost a systémové uspořádání jeho složek: výrobní podnik je nejen ekonomická, ale také sociální instituce. Již v raných definicích podniku se v československé podnikové sociologii uvádí, že podnik má specifický sociální systém, který nemůže být analyzován jinými než sociologickými metodami.

b) Podnik je vázán na širší společenské prostředí a jeho posláním je sloužit potřebám společenského celku.

c) Člověk v podniku není jen ekonomický činitel, není jen pracovní síla, ale je to sociální subjekt, jehož prospěch a rozvoj je cílem veškeré podnikové činnosti.

d) V podnikovém systému se realizuje řada činností a procesů — výrobních, správních a řídicích, ale také sociálních, kam náleží také procesy vytváření nových, společenskému vlastnictví národních podniků odpovídajících mezilidských vztahů.

Nutnou autenticitu dodávají uvedené interpretaci definic podniku v naší poválečné sociologii tyto příklady z literatury: „Podnik jest — obrazně řečeno — pouze jednou z buněk společenského organismu, která má svou funkci především ne v sobě samé, nýbrž ve službě tomuto organismu a ve svém zapojení do něho. Zřetele čistě hospodářské a podnikové musí být nahrazeny zřeteli celospolečenskými, tj. sociálními... Úkolem podniku, ať jde o podnik kteréhokoliv druhu, není tedy již jen hospodářský úspěch, nýbrž — vedle cílů celonárodních — uskutečňování blaha, štěstí a spokojenosti osob v něm pracujících. Proto se musí v dnešním podnikovém hospodaření, které má tyto nové cíle — obracet pozornost i k lidskému činiteli — nikoliv jen proto, aby byl lépe zařazen a pracovníě využit, nýbrž také proto, aby se uskutečnily určité hodnoty jeho individuálního života. Výkonnost podniku, která jest jistě cílem i v dnešním způsobu hospodaření, musí být uvedena v soulad s těmito skutečnostmi. To ovšem znamená, že tzv. lidskému neboli sociálnímu činiteli v podniku musí být věnována největší pozornost, čímž sociologie podniku nabývá právě v rodící se socialistické společnosti důležitého významu“ [Ullrich 1946 : 187]. A jiný doklad: „Sociolog si bude všimnat podniku... jako sociálního systému (tj. průmyslový podnik tvoří ve společnosti zvláštní charakteristický celek, v němž se lidé organizují k trvalé spolupráci za účelem výroby statků)... Zachováme-li užívaný a skutečnosti odpovídající pohled na sociální skutečnost — statický a dynamický — rozvrhne se nám oblast sociologického bádání o podniku takto: 1. pracovní prostředí... 2. pracovní kolektiv... 3. fungování pracovního prostředí... 4. lidské vztahy v průmyslovém podniku a projevy pracovního kolektivu atd.“ [Čech 1947 : 1, 7].

Skutečnost, že sociologie podniku odrážela změny, k nimž v československých průmyslových podnicích došlo znárodněním průmyslu, bank a pojišťoven, vtiskla této sociologii kvalitativně jiný ráz ve srovnání s buržoazní sociologií podniku. Sociální systém podniku byl definován ve své třídní určitosti, a tudíž jednou z hlavních kategorií se stal pracovní kolektiv. V naší podnikové

sociologii jsou potlačeny takové kategorie, jako je odcizení (německá sociologie podniku třicátých let), jako je autonomní malá pracovní skupina, tj. skupina izolovaná ve svých funkcích od celospolečenského prostředí a s tím související přeceňování svébytnosti podnikového mikroprostředí, ryze vnitropodniková lokalizace podnikových konfliktů (americká Plant Sociology třicátých a čtyřicátých let) atp.

Spolu s vyjasňováním předmětu a funkce sociologie podniku se v řadě národních podniků počal provádět také aplikovaný sociologický výzkum. K tomu bylo třeba vytvořit organizační útvary, které by pro tuto práci byly kompetentní. Setkáváme se s utvářením nezbytného cyklu:

- institucionální a personální zajištění,
- sociální výzkum jako prostředek získávání sociálních informací,
- řízení sociálních procesů (mj. pomocí plánu) na základě poznanych sociálních skutečností.

Sociální výzkum ve velkých národních podnicích byl prováděn vedle výzkumu technického a ekonomického. V počátcích znárodněného průmyslu se tak v praxi prokázalo, že výzkum ve výrobě musí být komplexní — musí zahrnout všechny stránky podnikové činnosti. Atmosféra pro výzkumnou činnost v národních podnicích byla tehdy všeobecně příznivá. Podle Statutu národních podniků průmyslových z 15. ledna 1946 (§ 31) „národní podniky jsou povinny pečovat o zkušebnictví a výzkumnictví, přispívají na ně a účastní se jich podle zvláštních předpisů, které vydá ministr průmyslu, na Slovensku po dohodě s pověřencem pro průmysl a obchod“ [Znárodněný průmysl v Československu 1949 : 27].

Sociální analýzy byly ve znárodněných podnicích prováděny z příkazu podnikového ředitele, event. přisl. náměstka, a sloužily k získání reprezentativních informací o většině společenských procesů, které byly v této stati uvedeny. Týkaly se například:

- celkového postavení a názorové hladiny dělnických pracovních kolektivů zpravidla na úrovni závodů,
- rozvoje pracovní iniciativy, zejména situace v socialistickém soutěžení a stachanovském hnutí,
- hygienických a zdravotních podmínek,
- bytových poměrů dělnické i správní složky pracovních kolektivů,
- vývoje kvalifikace a využití kvalifikace,
- mzdových otázek a spokojenosti s prací,
- fluktuace aj. (2)

Provádění rozsáhlého programu sociálně výzkumné činnosti by nebylo ve znárodněných podnicích možné bez příslušných organizačních opatření. Hledání a určování forem organizace znárodněných podniků vcelku, včetně stanovení forem organizačního zajištění všech činností souvisejících se sociální politikou a s řízením sociálních procesů bylo neobyčejně závažným úkolem, neboť se zde rozhodovalo o nástrojích působení subjektu na zákonitý historický proces. Zatímco přechod k novým formám organizace a řízení průmyslu po 2. světové

(2) Autor stati psal o této problematice v Sociologickém časopise již v několika článcích, například Poznámky k historii sociologie průmyslového podniku v ČSR, r. 1968, č. 3; Dělnická otázka a počátky naší sociologie průmyslového podniku, r. 1969, č. 3; Ideologické aspekty sociologie v podniku v kapitalistickém světě, r. 1972, č. 1 atd., a v knižních publikacích Sociologie v praxi Západočeského kraje, Zpč. KN Plzeň, 1966; Československá sociologie průmyslového podniku, ČSVTS Pardubice, 1971 aj. Proto zde vypouští detailní faktografii.

válce, týkající se výrobních, technických, administrativních a do jisté míry i vnitropodnikových ekonomických činností byl do určité míry usnadněn tím, že zejména velké průmyslové podniky a společnosti se vyznačovaly vyspělými organizačními strukturami a propracovanými způsoby řízení v uvedených oblastech a také tím, že v protifašistické a protimonopolistické frontě se ocitli mnozí hospodářsko-techničti a řídicí odborníci, kteří byli ochotni dát do služeb obnoveného československého státu své znalosti také při řešení organizačních problémů, v sociální sféře šlo z organizačního hlediska do značné míry o úkoly úplně nové.

Za takových podmínek bylo obdivuhodné, že také pro sociální činnost byly v krátké době nalezeny značně dokonalé formy organizace v podobě tzv. sociálně politických anebo sociálně pracovních útvarů. Tyto útvary byly rovněž základnou politického vlivu marxisticko-leninské strany na řešení sociálně politických, ale do značné míry i ekonomických úkolů. Uplatňoval se v nich také vliv revolučních odborů. Orgánům ROH byl „příznán rozhodující vliv na jmenování sociálně politických ředitelů, kteří jsou povoláni k tomu, aby na určitém úseku a v úzké spolupráci s ROH, opřené o vzájemnou důvěru, prováděli v praxi platné sociální předpisy.“ (3)

Sociálně politické čili sociálně pracovní útvary měly od samého svého vzniku značně komplexní strukturu, umožňující řídit rozhodující sociální procesy spjaté s výrobou a provádět rozsáhlou sociální politiku. Tyto útvary byly zprvu vytvářeny v jednotlivých národních podnicích (a někde již v podnicích pod národní správou) podle vlastních návrhů, později byly vydány typové organizační řády těchto útvarů vyššími řídicími složkami — zpravidla generálními ředitelstvími znárodněného průmyslu.

V oblasti kovoprůmyslu byly takové typové směrnice vydány 15. 6. 1947 Československými závody kovodělnými a strojírenskými, n.p. pod názvem *Prozatímní směrnice pro sociálně pracovní agendu*. Tyto typové směrnice obsahují různé varianty organizace sociálně pracovních útvarů podle velikosti podniků a jejich organizačního charakteru. Vedle ideového zdůvodnění, v němž je uvedeno, že „nové pojetí společenského výrobního procesu staví na první místo mezi výrobními činiteli člověka“ (4) a vedle typových organizačních grafů (orgagramů) obsahují směrnice velmi podrobný přehled působnosti a odpovědnosti sociálně pracovních útvarů. Jen názvy hlavních agend jsou pozoruhodným dokladem rozvinutosti sociální činnosti znárodněných podniků: 1. Plánování a nábor pracovních sil. 2. Hodnocení a výběr pracovních sil. 3. Přijímání a) dělníků a učňů, b) úředníků, 4. Veřejněprávní pojištění, 5. Distribuce pracovních sil. 6. Propouštění, 7. Sledování pracovního vývoje zaměstnanců, 8. Sledování mzdového a platového vývoje zaměstnanců, 9. Sledování zdravotního vývoje zaměstnanců, 10. Sledování sociálního vývoje zaměstnanců, 11. Školení a výchova, 12. Námětové středisko, 13. Sociologický výzkum a studie, 14. Pracovní smlouvy a pracovní řád, 15. Vojenské záležitosti zaměstnanců, 16. Cestovní záležitosti zaměstnanců, 17. Statistiky a výkazy. Každá z těchto agend představovala obsáhlou strukturu činnosti.

V agendě č. 10 je mimo jiné uvedeno, že příslušný útvar v podniku „vyhovuje celopodnikový plán sociální činnosti, sestavuje finanční plán (režijní a investiční rozpočet) a kontroluje nákladovou stránku této činnosti.“ V agendě č. 13 je úkol podnikového sociologického pracoviště vymezen tak, že „provádí sociologický výzkum a studie v rámci podniku, sleduje dislokaci zaměst-

(3) Citováno z Věstníku ROH č. 27, 1947; toto periodikum patří k cenným pramenům pro studium sociálně politických otázek té doby.

(4) Úvodní preambule směrnic.

nanců kolem závodů, vliv vzdálenosti obydlí zaměstnance od pracoviště na výkon, vliv vedlejšího zaměstnání (např. zemědělství) na výkon, z toho vyplývající závěry pro rozvržení pracovní doby, vliv sociálních momentů na výkonnost, účinnost kulturních a jiných sociálně politických faktorů apod.“

Obdobná organizace byla zaváděna také v dalších průmyslových odvětvích. Z jednotlivých národních podniků reagovaly jako jedny z prvních na tato organizační opatření Škodovy závody, n.p., kde byl s platností od 8. 11. 1948 vydán Regulativ podnikového ředitele č. 4 a z něho byly odvozeny Instrukce náměstka podnikového ředitele č. 20 ze dne 9. 11. 1948 pro sociálně politické záležitosti.

Pokud jde o sociologický výzkum, existovala v tomto národním podniku sociologická laboratoř již dříve — od r. 1946. Podle zmíněné instrukce byla sociologická činnost přenesena do štábního útvaru tzv. organizačního a statistického referátu, který „obstarává veškerá statistická hlášení a šetření týkající se sociálně politického odboru v podniku a tato pak zpracovává a sestavuje ve statistiky a diagramy pro potřebu podnikových a závodních orgánů, event. úřadů. *Provádí sociální výzkum.*“

Plány sociálního rozvoje, které byly v sociálně pracovních útvarech zpracovávány, měly podobu organizačních plánů a s podnikohospodářskými plány byly spojeny jen v některých položkách, jako byl plán práce anebo plán investiční činnosti. Sociální plánování v podniku bylo teoreticky zdůvodněno a propracováno až do podoby ukazatelů a plánovacích formulářů J. Šnoblem. Ve své studii mimo jiné říká: „Cesta plánovaného hospodářství státu, která byla nastoupena dvouletkou, musí v budoucnosti kalkulovati se sociálním růstem podniku, neboť sociální růst zaměstnance a podniku je předpokladem všeho plánování vůbec a zejména plánování dlouhodobého, jehož cílem je pozdvižení všeobecné úrovně národa. Není možné plánovat jen výrobu a přitom nechat člověka, velmi důležitého výrobního činitele, napospas nahodilým zásahům. Sociální růst podniku musí odpovídat celkovému růstu podniku. Plánování sociálního růstu podniku má také ovšem mnoho styčných plošek s plánováním sociálního růstu regionálního. Plán sociálního růstu podniku by měl být v budoucnu zasazen do plánu regionálního jako jeho protiplán. Podkladem plánování sociálního růstu podniku bude analýza stavu podniku po stránce sociální jak z hlediska jednotlivce, tak i kolektivu, provedená na základě sociálního výzkumu. Na základě této analýzy se stanoví krátkodobé i dlouhodobé, dílčí i souborné cíle plánu“ [Šnobl 1948 : 75].

Poznatky a zkušenosti týkající se vztahu společenských potřeb a rozvoje sociologie, vytváření marxisticko-leninských základů sociologie podniku, sociálního plánování a organizace sociálně politické práce v prvních fázích znárodnění československého průmyslu nemohly zapadnout. Spolupůsobily v období dalšího rozvoje marxisticko-leninské sociologie na přelomu padesátých a šedesátých let a byly a i dnes jsou v literatuře nejednou připomínány.

Tak například Rudé právo ze dne 3. 7. 1965 upozorňovalo na stať *Sociologický výzkum ve Škodových závodech*, který se touto materií podrobně zabýval [K dějinám 1965 : 185—218], J. Kohout připomíná období počátků sociologie podniku a průmyslového sociologického výzkumnictví v některých svých dřívějších publikacích ze šedesátých a sedmdesátých let, zvláště v knize *Sociální analýza a řízení socialistického podniku*, v níž III. kapitola obsahuje odstavec (8) Sociální analýza a její aplikace v řízení československých socialistických podniků a podkapitola (8A) Znárodnění československého průmyslu a počátky sociálně analytických prací v socialistických podnicích [Kohout 1976 : 151—164]. Také v kolektivní publikaci pod redakcí F. Kutty nalezneme několik poz-

нáмек о vytváření podmínek pro plánovité řízení sociálních procesů v poválečném Československu [Kutta, F. a kol. 1981 : 47, 49].

Zájem o revoluční procesy v Československu ve všech sférách, tedy i ve sféře sociologie práce je oprávněný. Historická analýza sociologické problematiky tohoto období

- ilustruje hloubku a všestrannost společenských přeměn v Československu po druhé světové válce,

- objektivizuje pohled na vývoj sociologie podniku, sociálního plánování a řízení sociálních procesů vůbec,

- umožňuje komparaci současného stavu výsledků marxisticko-leninské sociologie podniku s výchozím stavem,

- poskytuje poučení o mnohých otázkách, kde minulost jako by předběhla současný stav (perfektní organizace sociálně politické činnosti),

- dovoluje šetřit silami tím, že současná sociologie nebude objevovat již objevené,

- názorně prokazuje, že výzkum ve výrobě musí zahrnovat i sociální problematiku,

- potvrzuje, že řízení sociálních procesů je organickou součástí řízení výroby.

Literatura

Cech, V.: *Použití sociologie v podniku*. Plzeň, Škodovák 1947, č. 11.

K dějinám závodů V. I. Lenina. Plzeň, Zpč. KN, 1965.

Kliment, G. — Zápotocký, A.: *Pořádek do výroby*. Praha, Práce 1949.

Kohout, J.: *Sociální analýza a řízení socialistického podniku*. Praha, Práce 1976.

Kutta, F. a kol.: *Teorie a praxe sociálního plánování a programování v ČSSR*. Praha, Svoboda 1981.

Marx, K.: *Kapitál I*, Praha, SNPL 1953.

Sbírka přednášek České společnosti národohospodářské z let 1946—1947.

Šnobl, J.: *Plánování sociálního růstu podniku a kontrola plánu*. Praha, Podniková organizace v průmyslu (příloha Průmyslového věstníku, 1948 č. 18).

Ullrich, Z.: *Několik základních poznámek k sociologii podniku a jejímu poměru ke statistice*. Praha, Statistický obzor 1946, č. 2.

Znárodněný průmysl v Československu. Praha, Orbis 1947.

Резюме

В. Чех: Национализация чехословацкой промышленности как этап развития социологии предприятия

В развитии чехословацкой социологии предприятия важное место занимает послевоенный революционный этап, в ходе которого была проведена национализация промышленности и основным звеном системы промышленности стали национальные предприятия. В этих предприятиях получали отражение все коренные экономические, политические и идеологические изменения, причем национальные предприятия являлись, как правило, и их активным центром. Национальные предприятия расширили свое общественное назначение и начали выполнять взаимно обусловленные производственные, социальные и политическо-властные функции. Новое положение и новая функция национальных предприятий получали обобщение в социологии промышленных предприятий. Эта отраслевая социология участвовала в анализе сложных процессов формирования новых трудовых коллективов, обеспечения их участия в управлении посредством заводских советов, партийных и профсоюзных организаций и посредством новых форм инициативы трудящихся, процессов мотивации выработки путем перестройки системы оплаты труда, процессов преобразований в трудовых и жизненных условиях трудящихся и т. д. В этот период был создан ряд основополагающих работ в области социологии предприятия и социального планирования. Для управления

социальными процессами в национальных предприятиях была создана продуманная организационная система. Структура социально-политических подразделений в этих предприятиях превышала обычный в то время мировой уровень. Процесс сочетания национализации в Чехословакии с процессом конституирования новой, социалистической концепции социологии национализированных промышленных предприятий является и сегодня источником ценного опыта.

Summary

V. Čech: Nationalization of Czechoslovak Industry as a Developmental Stage of the Sociology of the Enterprise

In the development of the Czechoslovak sociology of the enterprise, the revolutionary postwar epoch (in the course of which the nationalization of industry was carried into effect and national enterprises turned into, the basic unit of the industrial system) is playing a role of substantial importance. National enterprises reflected all the fundamental economic, political and ideological changes; in fact, they usually represented their active centre. National enterprises extended their social mission and started to fulfil mutually conditioned production, social and political-power functions. The new position and function of national enterprises were generalized in the sociology of industrial enterprises. This branch sociology took part in the analysis of complicated processes connected with the formation of new workers' collectives, with securing their participation in management through the mediation of works councils, Party- and trade-union organizations, by making use of new forms of the working people's initiative, processes of the motivation of performance through wage-system modifications, transformation processes in the working people's working and living conditions, etc. In this era, a number of studies of primary importance appeared in the branch of the sociology of the enterprise and social planning. A well-elaborated organizational system was worked out for the purposes of controlling social processes within national enterprises. The structure of sociopolitical units in these enterprises surpassed the world level current at that time. The process of amalgamating Czechoslovak nationalization with the process of constituting a new, socialist concept of the sociology of nationalized industrial enterprises has brought much valuable information even for our time.